Viszi busz gyermeket zeskolába: Névelőtörlés a csángóban mint magánhangzó-gyengülési folyamat

Huszthy Bálint

1. Bevezetés: A csángók „akcentusa”

A csángó a magyar köznyelvtől minden nyelvi szinten legtávolabb álló magyar nyelvjárás, valamint az egyetlen olyan nyelvváltozat, melynek megértése nehézséget okozhat a nem csángó magyar beszélők számára (vö. Kiss 2003: 312). A csángót a köznyelvtől és a többi magyar nyelvjárástól való erős különbözősége okán akár önálló nyelvként is számon lehetne tartani, ám ettől ebben a cikkben eltekintek, egyrészt az aktuális magyar tudományos álláspontra, másrészt a kutatás adatközlőinek megítélésére hagyatkozva: arra a kérdésre, hogy magyarul vagy csángóul beszélnek-e, határozottan feleltek: „Mi [csángók] magyarul beszélünk, és itten Magyarországon magyarosan beszélnek” (részlet a felvételekből, forrás a bibliográfiában).

A Nyugat-Európában beszélt nyelvekben nem ritka jelenség, hogy a nyelven belüli dialektális különbségek kölcsönös meg nem értéshez vezessenek (ilyesmi leggyakrabban a német és az olasz nyelvterületen fordul elő, vö. Domokos 2009: 73). Ugyanakkor ezen nyelvek beszélői mégsem érzik úgy, hogy meg nem értett honfitársuk idegen akcentussal beszélné a bizonyos nyelvet, tisztában vannak vele, hogy dialektális különbségekről van szó (mindezt egy olasz, német és lengyel beszélőkkel készített kérdőíves felmérés alapján állítom).[1]

Ezzel szemben a magyar beszélőknek gyakran támad olyan érzése csángókat hallva, mintha a csángók idegen akcentussal beszélnének magyarul.[2]

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 66–96.

[1] A kérdőívet összesen 38 adatközlő töltötte ki; az eredmények megerősítik az alaphipotézist, miszerint a beszélők képesek különbséget tenni a dialektális és az idegen akcentus között (noha az akcentus e két változatának különbségei objektív tudományos módszerekkel nem igazolhatók). A kérdőív eredményekkel együtt elérhető az interneten, forrás a bibliográfia végén.

[2] A csángó beszéd idegenszerűségét már korábbi századok kutatói is feljegyzik, vagyis nem csak a XX. és XXI. század politikai és történelmi eseményeinek hatása, hogy a csángó idegenül cseng a

Feltevésem szerint a nyelvi idegenségérzet hangtani hátterét elsősorban a csángóban megjelenő magánhangzó-gyengülési folyamatok alkotják (melyek a román hangtan csángóra való erős kontaktushatásával magyarázhatók). Ugyanis semelyik másik magyar dialektusra nem jellemző, hogy a magánhangzók ejtése olyan mértékben hajlamos lenne a fonetikai gyengülésre (többek között svák és más centralizált magánhangzók gyakori megjelenése okán), mint a csángóban, beleértve a többi erdélyi magyar nyelvjárást is (vö. Márton 1956, 1969, 1970).

Ebben a cikkben a csángóra jellemző leggyakoribb magánhangzó-gyengülési folyamatot szeretném bemutatni román kontaktushatás eredményeként, amely nem más, mint a határozott névelő gyengülése, illetve gyakori törlődése. A csángóban gyakran tapasztalható névelőhiány – mint például a tanulmány címében feltüntetett mondatban –, és ennek nemcsak nyelvtörténeti vagy szintaktikai, hanem hangtani okai is lehetnek. A *viszi busz gyermeket zeskolába* egy lehetséges csángó mondat, amely ugyan a kutatás korpuszát jelentő felvételen nem pontosan így hangzik el: a pontos idézet „viszi busz gyermeket *a* ziskolába”, ahol az *a*-val írt névelő egy részben centralizált, svához hasonló magánhangzó; emellett az „iskola” szót az adatközlők gyakran ejtik *ziskola*ként, illetve *zeskola*ként is a felvételeken. Ezekben az esetekben a *zeskola* szó kezdő mássalhangzója természetesen a határozott névelő maradéka, amely elől a magánhangzó teljes egészében törlődött. Ha feltételezzük, hogy a címben szereplő mondatban a *busz* és a *gyermeket* szavak előtti névelő magánhangzója is hasonló módon törlődhetett, akkor valójában a névelőtörlés itt nem más, mint egy magánhangzó-gyengülési folyamat végeredménye.

2. A kutatás apropója

2.1. A csángó mint nyelvtörténeti forrás

A nyelvjárástani szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy a Kárpátok északkeleti lejtőin elhelyezkedő Moldva területén beszélt nyelvjárások a magyar nyelv legarchaikusabb változatai (Csűry 1936; Márton 1970; Szabó 1981; Pozsony 2005; Kádár 2015; stb.). Ezekre a nyelvjárásokra összefoglaló néven *csángó*ként szokás utalni, noha legalább három jól elkülöníthető dialektális változat él a területen: az *északi csángó*, a *déli csángó* és az úgynevezett *székelyes csángó* (Márton 1969; Benkő 1989a).[3] A moldvai nyelvjárási régió földrajzi és

magyar fül számára: „Palatális hangjaik, oláh szavaik miatt a laikus magyar csak hosszas megfigyelés után venné észre, akkor is leginkább a hangsúlyról, hogy magyar emberekkel volna dolga” (Rubinyi 1901: 58).

[3] A szakirodalom az északi csángót (a Tatros és a Tázló folyók környékén beszélt változatot) tartja a legarchaikusabbnak és egyben a román befolyás által leginkább sújtottnak, míg a székelyes csángót (amelyiket a Szeret és a Moldova folyók környékén beszélik) a legkevésbé régiesnek (Benkő 1989a). Jelen tanulmány szempontjából azonban a csángó változatok eltérései érdektelenek, az adatokból ugyanis úgy tűnik, hogy a névelőtörlés szinkrón hangtani folyamata mindet egyaránt érinti (l. később).

történelmi adottságai mindenesetre valóban hozzájárulhattak ahhoz, hogy a csángóban megőrződjenek a magyar nyelv archaikus rétegei.

Az areális nyelvészet normái szerint a földrajzilag elszigetelt, valamint a perifériku nyelvi területeken jobban fennmaradnak egy adott nyelv régies vonásai (vö. Gobber–Morani 2010: 276). A csángó mindkét kritériumnak megfelel, hiszen a magyar nyelvterület földrajzi peremén helyezkedik el (a Kárpát-medencén is kívül esve), valamint a történelem folyamán mindig is nyelvi szigetet képezett (vö. Hoppa 2009, 2012). Ez alapján a csángó nyelvjárás a nyelvtörténészek segítségére lehet az ómagyarral kapcsolatos kérdésekben, hiszen a csángó beszélők voltaképpen szinkróniában lehetnek képesek diakrón adatokat szolgáltatni.[4]

Mindamellett a moldvai az egyetlen olyan magyar nyelvjárási terület, mely a történelem folyamán állandó többnyelvűségnek és erős kontaktus-hatásnak volt kitéve, ugyanis Moldva sosem volt a történelmi Magyarország része. A csángók sem voltak ugyan őslakosok ezen a területen, ám a diakrón nyelvi adatok (úgymint magyar jövevényszavak román nyelvű kódexekben, illetve magyar személynevek és földrajzi nevek) arról árulkodnak, hogy már a XIV. század elejétől fogva jelentékeny számú magyarságnak kellett lennie Moldvában (Benkő 1989a: 287). A kora újkortól kezdve is folyamatosan szivárogtak át székelyek és magyarok a Kárpátokon túlra, az 1764-es madéfalvi veszedelem után pedig ugyancsak nagy számú székely népcsoport telepedett meg itt (vö. Tánczos 1999; Domokos 2001; Vincze 2004). A román nyelv használata azonban a történelem valamennyi szakaszában jellemző volt a moldvai területekre, és magyarral szembeni domináns jellege is igen hamar (már jóval a XX. század előtt) jelentkezhetett (vö. Márton 1969; Benkő 1989a, 1989b).

A román nyelv rendkívül erős befolyása valamennyi nyelvi szinten érintette, és folyamatosan érinti a csángó nyelvjárásokat, következésképpen a nyelvtörténet számára igen fontos elválasztani egymástól a feltételezhetően ómagyar vagy középmagyar korból megőrzött nyelvi régiségeket a nyelvi kontaktus eredményeitől. A két folyamat persze nem zárja ki egymást, sőt akár erősítheti is egyik a másikat, hiszen egy régről fennmaradt nyelvi elem könnyebben megőrződik, ha ezt nyelvi kontaktus is támogatja.

Cikkem fő célja épp ez utóbbi hipotézis megerősítése, ugyanis úgy találom, hogy a csángóban megfigyelhető névelőhiányt nemcsak szintaktikai vagy pragmatikai tényezők okozhatják (melyek ómagyar kori vonásokkal egyeznek), hanem olyan hangtani folyamatok is, melyeknek román kontaktus-hatás az okozója. A hangtani névelőgyengülés, illetve névelőtörlés ugyanakkor elő is segítheti a feltételezhetően ómagyar korból megmaradt névelőhiány tartós fennmaradását.

---

[4] A Müncheni-kódexben fennmaradt, első magyar nyelvű Újszövetség-fordítás is Moldvában készült, és a jelen kutatás korpuszát jelentő felvételeken szinte ugyanazt a nyelvezetet lehet az adatközlőktől visszahallani, mint ami az 1466-ban keletkezett kódexben is tetten érhető.

2.2. A kutatás korpusza

Tanulmányom korpusza hangfelvételekből áll, melyek két időszakban készültek. Először is az MTA Nyelvtudományi Intézetében (továbbiakban NYTI), melynek Magyar Generatív Történeti Szintaxis Kutatócsoportja két csángó adatközlőt hívott Budapestre 2014 márciusában, hogy egy kétnapos kerekasztal-beszélgetés során értékes információkat nyerhessenek tőlük az ómagyar mondattannal és morfológiával kapcsolatban. A mintegy tízórányi interjúanyagban kötetlen beszélgetés, valamint irányzott kérdések hangzanak el a csángók mai nyelvhasználatáról. A beszélgetőpartnerek egy hatvanöt év körüli házaspár, Ágnes néni Kákován (azaz Forrófalván), Gyuri bácsi Klézsén született.[5] Az adatgyűjtés céljai között ugyan hangtani kérdések nem szerepeltek, de a felvételek jó kiindulópontot nyújtanak a csángó hangtan szinkrón vizsgálatához is.

A felvételek átiratait nekem volt lehetőségem elkészíteni 2015 tavaszán, hogy azok korpuszként szolgálhassanak morfológiai és szintaktikai elemzésekhez (az átiratok és a felvételek letölthetők az NYTI honlapjáról, forrás a bibliográfia végén). Hangtani érdeklődésemnél fogva emellett számos fonológiai jellegű jegyzetet is fűztem az átiratokhoz, melyek között kiemelt szerepet kaptak a magánhangzó-gyengülési folyamatok.

Később sikerült kiegészítenem az NYTI-ben készült felvételeket két szintén kákovai születetésű adatközlő, egy harminckilenc éves anya (Krisztina) és tizenhét éves fia (Krisztián) segítségével. A körülbelül kétórás kötetlen beszélgetést kézi mikrofonnal rögzítettem, azzal a céllal, hogy hangtani kérdésekben kiegészítőül szolgáljon a korábbi felvételekhez. A hanganyag ugyan nem stúdiófelvétel minőségű, ám mindenképpen meghaladja az NYTI-ben készült felvételek hangminőségét, és akusztikai programokkal többékevésbé megfelelően elemezhető anyagot nyújt (l. a tanulmány 4. pontjában).

Összességében tehát három kákovai és egy klézsei adatközlő beszéde alapján vonom le a következtetéseimet ebben a tanulmányban.[6] Négy adatközlő

---

[5] Bár az adatközlők szomszédos falvakból származnak, Ágnes néni jól hallhatóan archaikusabb csángó nyelvjárást beszél Gyuri bácsinál, aki feltehetőleg székelyes csángó környezetben nőtt fel, míg Ágnes néni az északi csángó terület központjában, Románvásárban járt iskolába. Névelőtörlést (és magánhangzó-gyengülési folyamatokat) azonban mindketten alkalmaznak.

[6] Kutatásom négy adatközlője közül Krisztina beszél legrégiesebben, elmondása alapján szülei északi csángók lehettek, akik *sz*-szezve beszéltek; két őket idéző példát hoz: „Hessz kakasz!" 'Hess kakas!', „Kell sziesszek, nehogy odafüsztölüődjék." 'Sietnem kell, nehogy odaégjen.'. A legarchaikusabb csángó nyelvjárások ugyanis „pösze" változatok, vagyis a palatális szibilánsok /ʃ, ʒ, tʃ/ alveolárisan jelennek meg bennük: [s, z, ts] (illetve diakrón megközelítésből esetleg megőrizhették a szibilánsok korai ómagyar kori, palatalizálatlan megjelenési formáját), (vö. Gálffy 1964b). Generációk közti érdekes különbség, hogy Krisztián egy a magyar köznyelvhez sokkal közelebb álló csángó nyelvjárást beszél, valószínűleg részben a média befolyására (bevallása szerint román és magyar nyelvű tévéműsorokat egyaránt néz otthon), illetve amiatt, hogy tavaly óta rendszeresen látogat Budapestre. Egy külön tanulmányt érdemelne annak a megfigyelése, hogy mely csángó hangtani folyamatok tűnnek el a beszédéből a köznyelv hatására, és melyek maradnak meg tartósan: például a csángóra egyébként nagyon jellemző (és a másik három adatközlő beszédében

természetesen statisztikai elemzésekhez nem elegendő, számukat tervezem növelni a közeljövőben, lehetőleg terepmunka során Csángóföldre látogatva. Ugyanakkor az ebben a cikkben leírni kívánt hangtani megfigyelésekhez a felgyűjtött hanganyag jól használható.

3. Névelőhiány a csángóban

3.1. A hiány természete és lehetséges okai

Ahogy a tanulmány címében is tapasztalható, a csángók beszédében általában jelentősen kevesebb határozott névelő tűnik fel, mint a köznyelv vagy más magyar nyelvjárások beszélőinek megszólalásaiban. A csángóban tapasztalt névelőhiány többféle nyelvészeti szemszögből is magyarázható: mindenekelőtt kézenfekvőnek tűnik arra gondolni, hogy a csángó nyelvjárások esetleg megőriztek valamit a magyar grammatikának abból a történeti szakaszából, melyben a határozott névelőnek még jóval szűkebb volt a használati köre a mai állapothoz képest.

I. Gallasy Magdolna (1991, 1992) és Egedi Barbara (2011a, 2011b, 2014) szerint a határozott névelőnek fokozatos térnyerése figyelhető meg a magyar nyelv történetében: a névelő belső fejlődés eredményeként keletkezett a mutató névmásból kiválva, majd használati köre és alkalmazásának mértéke egyre növekedett. Az ómagyar korban ugyanakkor még jóval ritkábban volt használatos a határozott névelő, ugyanis a főnévi kifejezések referenciális azonosíthatósága nem követelte meg a megjelenését. Ha a kifejezés más eszközökkel is azonosítható volt – például határozórag, névmási módosítók, birtokos szerkezetek, tulajdonnevek, generikus értelmű kifejezések esetén –, a névelő általában nem jelent meg a kifejezés előtt (Egedi 2014: 104–112). Ez az általánosítás a csángóra is érvényes lehet, mint megőrzött régiség az ómagyar korból. Ellenben a csángó névelőhiánynak olyan válfajai is felbukkannak a korpuszban, melyek ebből a szemszögből kevésbé magyarázhatók.

Kádár Edit (2015) arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a fajta hiány a csángóban nemcsak diakrón, hanem szinkrón szempontból is megközelíthető. Korpuszában a névelő felbukkanása, illetve hiánya nem szisztematikus, mint az ómagyar adatokban, ezért lehetségesnek találja, hogy a mai csángó beszélők fejében kétféle grammatika verseng: egy „sztenderdre hajazó” (több névelőt megengedő) és egy úgynevezett „diskurzusfunkciókra érzékeny” grammatika. Utóbbi az ómagyar nyelvváltozatokhoz hasonlóan megelégszik a határozottság egyfajta megjelenítésével, és amennyiben az valamiképp kifejeződik, már nem tart igényt határozott névelő bevezetésére. Kádár nem zárja ki az utóbbi grammatika ómagyar eredetét, de nem is feltétlenül tartja szükségszerűnek az efféle következtetést.

---

rendszeresen feltűnő) emelkedő diftongusokat (pl.: *ién* ’én’, *üő* ’ő’, *juó* ’jó’) szinte egyáltalán nem ejti a beszédében, viszont magánhangzó-gyengüléseket alkalmaz.

Szintén szinkrón szintaktikai megközelítésből a névelőhiány bizonyos esetei névelőtörlésként is értelmezhetők, ez azonban felveti, hogy a csángók által ki nem ejtett névelő korábban (vagy a mélyszerkezetben) jelen volt, és így kizárja a névelő hiányának esetleges ómagyar eredetét. A szintaktikai névelőtörlés annyit tesz, hogy bizonyos főnévi DP kifejezések D fejéből törlődik a névelő. Ez lehetséges például birtokos szerkezetben (*valakinek Ø valamije*), tulajdonnevek vagy megszólításként is használatos foglalkozásnevek előtt (*visítozik Ø Tomika*; *Ø tanárnő kikészült*), és általában mondat eleji főnevek előtt (*Ø kulcs a portán*). Kádár (2015) szerint azonban például az utóbbi biztosan más természetű jelenség, mint ami a dialektális adatokban felszínre kerül. Az utolsó példához hasonló, mondat eleji névelők elhagyásáról azt írja, viszonylag új nyelvi fejlemény, amelyben egyedi referensre vonatkozó köznevek jelennek meg (ahogy többnyire a hivatali nyelvi kifejezések esetében is, mint „szerződő felek kijelentik", „elnök megszakítja" stb.).[7] Végül én is úgy gondolom, hogy a csángó adatokban nem szintaktikai névelőtörlés történik, felvetek azonban egy olyan magyarázatot, amely eddig nem szerepelt a szakirodalomban.

A csángó névelőhiány negyedik lehetséges okát, amely fonológiai természetű, ebben a cikkben szeretném javasolni. Kiinduló hipotézisem szerint lehetséges, hogy a határozott névelők, amelyek prozódiailag igen gyenge pozícióban, többnyire főhangsúly előtt jelennek meg, hajlamosak a *lenícióra*, vagyis egyre gyengülő artikulációs erővel ejtődnek, mígnem eltűnnek. Kutatásom korpuszában a határozott névelőknek igen sokféle akusztikai minőségű magánhangzója szerepel: van közöttük a köznyelvivel megegyező, alsó nyelvállású, kerekített, veláris [ɒ], ennél valamivel magasabb nyelvállású, szintén kerekített [ɔ], valamint előfordulnak ezek kerekítetlen változatai és egyéb svá-szerű, redukált magánhangzók. Feltételezésem szerint utóbbiak azért jelenhetnek meg, mert a névelő magánhangzója gyengülésnek van kitéve a csángóban. A leníció nem érinti a mássalhangzót, így maradhat meg az „az" z eleme.

A többféle magyarázat természetesen együttesen, esetleg egymást erősítve is megjelenhet a csángóban, ebben a cikkben is ezt az álláspontot szeretném támogatni. Lehetségesnek tartom Kádár Edit (2015) felvetését a kétféle versengő grammatikával kapcsolatban, hiszen ez magyarázhatja a csángó névelőhiány következetlenségét. Ám a lehetséges okok mellé mindenképpen fontosnak tartom felvenni a hangtani tényezőt, mert az adatok alapján azt

[7] A névelőhiány egy egyedi esetére nézve akár egy olyan morfológiai magyarázat is felmerülhet, amely az alanyi és a tárgyas igeragozás keveredésén alapul. Gyakran előfordul ugyanis a korpusz hangfelvételein, hogy egy tárgyas ragozású ige után az adatközlők alanyi ragozásnak megfelelően illesztik a tárgyat, vagyis névelő nélkül, pl.: *várja madarat*, *iseli inget* 'viseli az inget/visel inget', *főzik levesset* 'főzik a levest/főznek levest' stb. Elképzelhető, hogy valóban a kétféle igeragozás keveredéséről van itt szó, vagyis inkább arról, hogy az adatközlők tárgyas ragozást alkalmaznak olyan esetben is, mikor alanyit kéne (illetve mikor a szintagma többi eleme alanyi ragozáshoz van berendezve). Esetleg a tárgyas ragozás analógiás úton kiszoríthatja az alanyit a csángó morfológiából a tárgyas igék esetében.

tapasztalom, hogy sok olyan helyen, ahol látszólag nem találunk névelőt, a névelő valójában jelen van, csak hangtanilag redukált formában.

3.2. Adatok a csángó névelőtörlésre

A következőkben néhány példával igyekszem illusztrálni az imént megfogalmazottakat, a csángó névelőhiány forrásaként lehetőleg több különböző okot, illetve az okok együttes megjelenését feltételezve. Az alábbi, korpuszból kiragadott mondatok mindegyikéből hiányzik néhány határozott névelő, melyek megjelenése a köznyelvi változatban kötelező volna. A példák az NYTI-ben felvett hanganyagból származnak.

(1) a. S mikor így egy kosárnak Ø file leszakad...
b. Várják Ø husjétot… 'várják a húsvétot'
c. Ugyanezt Ø csángó beszédet…
d. S vót ulyan, hogy kitépte Ø farkas a falat, s kivette Ø báránkát tavasszal. S ott Ø kerbe ette meg, mer nálunk hogy nagy vót a kert, s nem vót még ház, Ø kerbe ette meg.

Az (1a) példában a birtokos szerkezet *-nak* határozóragja, az (1b)-ben a *vár* ige határozott ragozása indokolnák a határozott névelő megjelenését a köznyelvben, ám úgy tűnik, a csángóban a határozottságnak egyféle kifejezése is elegendő az adott főnévi csoport azonosításához. Ugyanez feltételezhető az (1c) esetre is, ahol a mutató névmás azonosítja a főnévi csoportot, így voltaképpen „kiváltja" a határozott névelőt.

Az (1d) mondatban feltűnő *farkas* és *báránka* előtti névelőhiány ellenben azzal indokolható, hogy ezek a főnevek egyedi referensekre vonatkoznak (amit akár a *husjét* szóról is el lehetne mondani az előző példában), ezért a tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek, amelyek előtt a köznyelvben sem feltétlenül kötelező a névelő. A *kert* főnév előtt viszont egyszer találkozunk határozott névelővel, kétszer pedig nem. A jelenség akár úgy is magyarázható, hogy a *kertben ette meg* kifejezés generikusabb értelmű, mint a *nagy volt a kert*, így utóbbiban kevésbé maradhat el a névelő (ráadásul előbbi tagmondat eleji főnevet tartalmaz). Illetve Kádár (2015) javaslata alapján azt is feltételezhetnénk, hogy a csángóban versengő grammatikák közül először a sztenderdre hajazó jelenik meg, azt követően pedig a névelőt nem igénylő. Ám ha az eddig felsorolt indoklások mellett a hangtani tényezőt is számításba vesszük, a nagyobb kihívást jelentő névelőhiányok esetenként kézenfekvőbb magyarázatot nyerhetnek. Úgy vélem, hogy a következő – (2) alatt felsorolt – példákban (a fentieknél jóval egyértelműbben) hangtani okokra visszavezethető névelőhiány mutatható ki.

(2) a. Emezt [ə] gyermeket.
b. Nem lehet megenni [ə] tojást nagybüőtbe.
c. Felfő Ø viz. ’felforr a víz’
d. Aszu szilvából főzik Ø levesset.

Az (2a) és (2b) példákban egy rövid, svá-szerű, centralizált magánhangzó hallható a hiányzónak feltételezett határozott névelő helyén. Úgy gondolom, hogy ez a hang nem más, mint maga a határozott névelő, amelynek magánhangzója fonológiai gyengülésen ment keresztül, és mindössze egy svá maradt belőle. Ennek apropóján egy pillanatra érdemes felidézni az (1c) példát, amely a (2a)-hoz hasonló szerkezetű (a névelő mutató névmás és névszó között hiányzik). A felvételen ugyanis kivehető, hogy a mutató névmás záró /t/-je felpattan a rákövetkező mássalhangzó előtt, és a két elem közé egy alig hallható svá ékelődik be. A svá fonetikai szempontból a felpattanás utáni zörej része is lehet, ám elképzelhetőnek tartom, hogy az itt sem más, mint a redukált magánhangzójú határozott névelő maradéka. Ha ugyanis a svá (azaz a névelő) nem lenne jelen, a mássalhangzótörlés szabálya szerint az *ugyanez<t> csángó* szavak közötti mássalhangzó-torlódásból a középső /t/-nek ki kellene esnie. A csángóra kifejezetten jellemző ez a fajta mássalhangzótörlés (főleg a /t/ esetében), amit egyéb visszatérő (helyenként már látott) példák is jól illusztrálnak, pl.: *kerbe* ’kertbe’, *husjétot* ’húsvétot’[8], *Budapesre*, *tesvérek*, *kereslyányom*, *Isván* stb. Feltételezésem szerint tehát a (2a), (2b), valamint az (1c) példában is egyaránt magánhangzó-gyengüléssel van dolgunk: a határozott névelő svává redukálódásával, illetve az (1c) esetében szinte teljes eltűnésével (fonológiai jelenlétét a /t/ felpattanása jelzi).[9]

A (2c) és (2d) példákban szintén magánhangzó-gyengülésre vezetem vissza a határozott névelők hiányát. A (2c) esetén ugyan nem jelenik meg svá, de az első szó végén található *ő* nem tipikus szóvégi hosszú [øː]-ként viselkedik: a vártnál jobban megnyúlik, és a hangminősége kissé elszíneződik tartamának második felében, szinte centralizálódik. Úgy vélem, hogy az *ő* artikulációja ebben az esetben a redukált határozott névelőével olvad egybe, így a névelő itt is jelen van, csak egy elsorvadt magánhangzó formájában, amely voltaképpen diftongust képez az előtte álló hosszú magánhangzóval.

A (2d) példában nem hallható svá a törölt névelő helyén, sem más redukált magánhangzó. A fentiek ismeretében mégis úgy vélem, hogy a névelő hiányának lehetséges magyarázatai között ezúttal sem lehet figyelmen kívül hagyni a magánhangzó-gyengülést, amely ez esetben teljes törlést jelent. A

[8] A *husjétot* szóban az emelkedő [jeː] diftongus kezdő eleme mássalhangzóként viselkedik, feltehetőleg ezért esik ki az elé kerülő /v/: *hus*<v>*jétot*.

[9] Fonológiai szempontból ebben a példában voltaképpen opacitással van dolgunk. A középső mássalhangzó törlése $C_1C_2C_3$ környezetben posztlexikális folyamat, ami minden környezetben automatikusan végbemegy a csángóban. Ennek hiánya magyarázatra szorul, ami jelen esetben a határozott névelő testetlen jelenléte.

magánhangzótörlést azonban esetleg segíthetik korábban említett egyéb tényezők is, úgymint a határozottság más eszközökkel való kifejezése, például az igeragozás által (*főzik* és nem *főznek*; illetve a kétféle igeragozás keveredése, mint a 7-es lábjegyzetben láthattuk), valamint a *leves* szó generikus értelmezése.

A következő példák az iméntieknél is egyértelműbben világítanak rá a névelőtörlés hangtani magyarázatának létjogosultságára.

(3) a. zapjáék 'a szüleik'
b. mindig zegész 'mindig mindenki'
c. Zonokád a zovodába jár? Nem, met ziskolába jár.
d. Nem láttam senkit zudvarán, vagy nem láttam Ø kapuba senkit.
e. Üők tartoznak zalsó templomhoz, s mik tartozunk Ø felső templomhoz.

Az (1) és (2) alatti példákban a határozott névelőnek csak a mássalhangzó nélküli változatáról volt szó, (3) alatt azonban már a mássalhangzós változat, az „az" is megjelenik; illetve csak részben jelenik meg, hiszen az „az" magánhangzója esetenként teljesen eltűnik a *z* elől, ami komoly érv a magánhangzó-redukciós magyarázat mellett.

Régi megfigyelés (vö. Szarvas 1874a; Gálffy 1964a), hogy a csángóban a határozott névelő mássalhangzója olyan intenzíven hajlamos átszótagolódni a következő szó elejére (illetve a következő szótag szótagkezdetébe), hogy a kiejtésben teljesen egybeolvad a névelőt követő szóval, mintha az „az" *z*-je már nem is a névelő, hanem a következő szó része lenne, pl.: *zeskolába, zespitályba* 'a kórházba', *zesküvés, zirásokat* 'a könyveket', *zimádságot, zidén* stb. Mindazonáltal a *z* látszólagos szó eleji újraelemzése nem jelenti azt, hogy a *z* lexikalizálódott volna a szavak elején. Az adatközlők a felvételeken számos alkalommal ejtik ugyanezeket a szavakat *z* nélkül, sőt megállapíthatjuk, hogy csak akkor ejtik a *z*-t, amikor a határozott névelő megjelenése indokolt. Úgy vélem, a heves átszótagolás ellenére a csángók tisztában vannak azzal, hogy a *z*-vel a határozott névelőt jelenítik meg, és az lexikálisan nem a szó része. Vagyis a *z* eltolódása produktív fonológiai folyamat, amit olyan esetek is megerősítenek, melyekben a *z* újabb keletű szavak vagy jövevényszavak előtt jelenik meg, pl.: *zovodába, zábecsedát* 'az ábécét', *zodájába* 'a szobába (← román *odaie*)', *zógrádából* 'az udvarról (← román *ogradă*)', *zizé* 'az izé', stb. Az *izé* szót meglepően sokszor használják a korpusz adatközlői, általában megakadás-jelenségekhez fűződően, illetve mikor nem jut eszükbe egy szó magyarul.[10] Az *izé* előtti *z* szó eleji lexikalizálódása ellen szól az a tény is, hogy a csángó

[10] Az „izé" használata sokszor komikus hatást kelt, főleg, mikor egy „veretes", nyelvemlék jellegű csángó mondatban jelenik meg, pl.: „Bévették közbe az ifjakat, s ott még ültek, s aztán itt kivették a nyirászát ['menyasszonyt'], elvitték, hogy levetkeztették abba a ruhákba, melikbe vót egész nap [...], egy gyinget, egy katrincát ['kendőt'], egy ruhát, s aztá azokba az ötözetbe fel kellett készíteni, a nyirászról levették azt a hosszú izét, s kötték föl azt a ruhát a jizére." A mondat utolsó szava is jól mutatja, hogy a *z* nincs lexikalizálódva az *izé* szó elején, hiátustöltő szerepben itt a [j] jelenik meg.

beszélők a határozatlan névelő *gy*-jét is ugyanolyan intenzitással hajlamosak átszótagolni a szó elejére, mint a határozott névelő *z*-jét, pl.: *egy gyizé* (törölt magánhangzójú *gyizé* alak ellenben nem fordul elő a felvételeken), illetve a 10. lábjegyzetben is megjelenő *egy gyinget*, stb.

Mindez azt sugallja, hogy amikor a szó eleji *z* például szünet után, mássalhangzó után vagy mondatkezdő helyzetben jelenik meg – mint a (3) alatti példákban –, akkor valóban van határozott névelő ezek előtt a szavak előtt, még ha az magánhangzó nélkül is áll. A (3a) példa a felvételeken a következő szövegkörnyezetben hangzik el: – *Nincs közös szó arra, hogy anyja, apja? – Nincs. Zapjáék.* Vagyis a *zapjáék* 'a szüleik' szó névelőjéből teljes egészében törlődött a magánhangzó. Hasonló magánhangzótörlés történt a (3b) példában is, ahol az „az" *a*-ja mássalhangzó után foszlott semmivé. A teljes törlést ez esetben elősegíthette, hogy a „mindig zegész" szókapcsolat gyakran hangzik el fordulatként a csángók szájából (az *egész* 'mindenki'-t jelent). Feltételezésem szerint az „az" névelője végigment a leníció lépcsőin, vagyis először svává redukálódott, majd a gyakori használat hatására teljesen kikopott.

A (3c) példa az „az" névelő három különböző megjelenését mutatja be: először mondat eleji pozícióban tűnik fel magánhangzó nélkül, rögtön utána magánhangzóval együtt, ám attól elválva, végül pedig újra magánhangzó nélkül, mássalhangzót követő helyzetben. Érdekesség, hogy az „az" magánhangzója nem ritkán mássalhangzóra végződő szó után törlődik, így mássalhangzótorlódást okozva, holott a csángó fonotaktikája nem kedveli a mássalhangzók tömörülését, mint korábban is láttuk.[11]

Végül a (3d) és (3e) mondatok egyértelműen rávilágítanak a magánhangzótörlés hangtani indokoltságára: mindkét esetben szembeállítás, illetve párhuzamvonás történik, és a két-két tagmondatban szereplő főnévi csoportok egyaránt igényelnék a határozott névelő megjelenését. Ugyanakkor a névelő csak az első tagmondatban tűnik fel, mégpedig egy törölt magánhangzójú *z* formájában. Feltevésem szerint mind a négy névelő azonos módon reduká-lódott ezekben a mondatokban: vagyis nem maga a névelő törlődött, hanem csupán a magánhangzója. A magánhangzóval kezdődő szavak előtt így megmarad a névelő *z*-je, a mássalhangzóval kezdődők előtt ellenben semmi nem marad. Mindezt a mondatok szembeállításos jellege támasztja alá, hiszen a két párhuzamos tagmondatnak ugyanazokat a szóelemeket kellene tartalmaznia.

Összességében tehát azt állítom, hogy a névelőtörlés bizonyos esetei egy magánhangzó-gyengülési folyamat végeredményeként is megragadhatók a csángó nyelvjárásban. Hogy valóban folyamatról van szó, arról az a tény árulkodik, hogy nemcsak a végeredménnyel (vagyis a magánhangzó hűlt helyével) találkozhatunk az adatokban, hanem a magánhangzó gyengülésének közbülső fázisaival is: ezeket a tanulmány 4. pontjában fogom bemutatni, részletesebb elemzésekkel.

[11] Ahogy a 9-es lábjegyzetben szereplő példa esetén, fonológiailag ezúttal is opacitással van dolgunk.

3.3. Névelőgyengülésről a XIX. században

Mielőtt rátérnék a magánhangzó-gyengülés fonetikai elemzésére, szeretném kiegészíteni az előző pontban megfogalmazottakat a csángó nyelvjárás első tudományos leírásainak bizonyos részleteivel, melyek a XIX. század végén jelentek meg a *Magyar Nyelvőr*ben, Szarvas Gábor (1874a, 1874b) és Munkácsi Bernát (1880, 1881) tollából. Úgy tűnik ugyanis, hogy ők is találkoztak a névelőben történő magánhangzó-gyengüléssel, ám egész más oldalról mutatták be írásaikban.

(4) „Ott van másodszor az articulusként szereplő mutató *ez, e* [...]. Csángó példák. [...] »Bajom vóna ezekvėl *ez* asszonyemberėkvėl. Erősszen szeretik *e* vizet. Még *ez* elmult nyáron esėtt. *E* kinek jót ád az iszten, annak jó dolga. Ez *e* hel vala a mihénk. […] Én nem szeretėm a házba dolgozni, jobban szeretėm *e* mezőn.«" (Szarvas 1874b: 49–50.)

Szarvas (1874b) azt állítja, hogy az idézett példákban a határozott névelő helyett a közelre mutató *e, ez* névmás szerepel a csángóban. Állításával majd százötven év elteltével vitatkozom, ám mindenképpen méltányolom a megfigyelését. Véleményem szerint ugyanis a példamondataiban nem mutató névmás szerepel, hanem határozott névelő, csak fonetikailag redukált magánhangzóval. Ezt megtámogatandó a legjobb érv az idézetben szereplő negyedik és hatodik példamondat: „*E* kinek jót ád az iszten, annak jó Ø dolga." „Én nem szeretėm a házba dolgozni, jobban szeretėm *e* mezőn." Az első esetében akinek–annak párhuzamos szerkezettel van dolgunk, melyben az utalószó első magánhangzója valószínűsíthetőleg *e*-vel írt svává gyengül. A mondatban még egy névelőtörlés szerepel, a *dolga* szó előtt, amely teljes törlés: ez a momentum engedhet arra következtetni, hogy az első magánhangzó esetében is magánhangzó-gyengülés történik, nem pedig mutató névmás használata. A második mondat szintén egy két tagmondatból álló hasonlító szerkezet: ám míg az első tagmondatban teljes hangértékű határozott névelő áll a *házba* előtt, a másodikban egy feltehetőleg svává redukálódott, *e*-vel írt névelő szerepel. Az érvem amellett, hogy utóbbi nem mutató névmás, hanem névelő, épp az első tagmondatban szereplő határozott névelő.

Összességében tehát gyanítom, hogy az *e*-ként, illetve *ez*-ként leírt névelő nem palatális középállású *e*-ként hangozhatott a csángóban, hanem inkább olyan svá-szerű redukált magánhangzóként, melynek leírására az *e* grafémát találta legalkalmasabbnak a szövegek lejegyzője (vö.: a svá hang megjelenítésére sok nyelv írásos kultúrájában egymástól függetlenül az *e* grafémát használják, mint a svá hangértékéhez legközelebb érzett magánhangzót jelölő betűt, pl. a franciában, a portugálban, délolasz dialektusokban, stb.).[12]

[12] A románban ellenben saját grafémája van a svá fonémának: *ă*.

Munkácsi (1880) nem sokkal később reflektál Szarvas (1874a, 1874b) tanulmányaira, és amellett foglal állást, hogy az *e*, illetve *ez* formában megjelenő csángó névelő nem mutató névmás, hanem a határozott névelő hangrendileg illeszkedő alakja, mely magas hangrendű szavak előtt jelenik meg.

(5) „A hangrendi közeledésnek egyik legérdekesebb tüneménye a névelőnek alkalmazkodása, úgy hogy kiválólag felhangú szó előtt *ez* használatos az *az* helyett, így: […] *e németre, e szegin magyar, e hedre, ez egerek, ez iszten*. […] Csak egyetlen esetet hallottam, hol mélyhangú szó előtt állott ez *ez*: *e mószujnak* ed dorob időtűl elhibázott a feje." (Munkácsi 1880: 452.)

Munkácsi (1880) felvetése érvényes lehet a Szarvas (1874b) által hozott példákra is, én mégis úgy vélem, hogy nem hangrendi illeszkedésről van szó a névelő magánhangzójának palatalizálódásában, hanem lenícióról: vagyis a névelő magánhangzója valójában nem palatális, hanem centrális. Ahogy ugyanis az (5) alatti idézet utolsó mondata mutatja, akadnak kivételek az illeszkedés alól; hasonlóképpen a (4) alatti példák között is, pl.: *ez elmult nyáron, ez asszonyemberekvel, az iszten*.

Szarvas (1874b) és Munkácsi (1880, 1881) csángó idézetei nagyon hasonlók a jelen tanulmányban látott (2a) és (2b) példákhoz, valamint a kutatásom korpuszából kiragadott egyéb esetekhez is, melyek közül (6) alatt látható néhány (a mondatok az NYTI-ben felvett hanganyagból származnak).

(6) a. Hosszu *e* falu…
b. Azt *e* levet…
c. Elhagyom, hogy lefogyjon *e* viz.
d. Elkapta *e* farkas *a* báránt.
e. Minden este mennek *e* diszkóba.

Úgy vélem, hogy a (6) alatt felsorolt szinkrón példák jól mutatják, hogy az *e*-vel jelölt névelők nem mutató névmások a főnevek előtt, sem a névelő hangrendileg illeszkedő alakjai, hiszen a (6a), (6d) és (6e) nem kíván meg palatális hangrendi illeszkedést. A (6b) példa is ugyanezt sejteti, hiszen a távolra mutató, mély hangrendű *azt* névmás után szerepel az *e* névelő. A (6d) esetében pedig két mély hangrendű főnév lett ellátva különböző hangértékű névelőkkel. Továbbá a hangfelvételeken az is kivehető, hogy az *e*-vel jelölt névelők hangalakja valójában nem felel meg a palatális középállású [ɛ]-nek, hanem egy hasonló, ám centralizált magánhangzóról van szó, melyet inkább [ɜ]-ként érdemes fonetikailag átírni.[13]

[13] Fonetikai szempontból rendkívüli változatossága (illetve instabilitása) figyelhető meg az adatközlők által ejtett középállású (leginkább az *e* helyén ejtett) magánhangzóknak. A felvételekből úgy tűnik, mintha az /ɛ/ fonémának nem is lenne fő variánsa, minden előfordulásnál kissé másképp ejtik, nemcsak a nyelv függőleges mozgása szerint ingadozva, hanem vízszintesen is, a

A (6e) példa azért is tekinthető mérvadónak ebből a szempontból, mert az idézett mondat kétszer hangzik el egymás után az adatközlő szájából, először centralizált [ɜ]-szerű magánhangzóval, másodszor teljes hangértékű [ɒ]-val: „Minden este mennek *e* diszkóba. Még azt es használják, hogy diszkuóba mennek, de inkább minden este mennek *a* diszkóba."

A *Magyar Nyelvőr* idézett számaiban megjelent tanulmányok alapján kijelenthető, hogy a jelen cikk középpontjába állított magánhangzó-gyengülés már a XIX. században is dokumentálható volt a csángóban.

4. A magánhangzótörlés fonetikája

4.1. A gyengülés fokai

A hangtanban *leníció* néven ismert jelenségkör a szegmentumok artikulációs gyengülésével áll összefüggésben (vö. Szigetvári 2008). A szakirodalom legtöbbször mássalhangzókhoz kapcsolódóan használja a kifejezést, ám az a magánhangzó-redukció esetére is alkalmazható, mint ebben a cikkben. A leníció elve szerint kisebb artikulációs erőfeszítést igényelnek a centrális képzési helyű magánhangzók a nem centrálisaknál, a legkisebb erőfeszítéssel ejtett magánhangzó pedig a lehető legcentrálisabb [ə], vagyis a svá. Különböző nyelvekben gyakori az a magánhangzó-gyengülési tendencia, melynek érvényében a hangsúlytalan, illetve prozódiailag gyenge pozícióban található magánhangzók centralizálódnak (de a leníciónak nyelvektől függően akár különböző irányai is lehetnek, vö. Szigetvári 2008: 97).

Ahogy a 3.2. szakaszban felvetettem, úgy vélem, hogy a csángóban a határozott névelő magánhangzója gyengülési fázisokon mehet keresztül, míg végül esetenként semmivé foszlik. A szegmentum teljes eltűnéséhez az adott szó mondat eleji pozíciója, illetve ejtésbeli gyakorisága is hozzájárulhat, mint a (3a–c) példák esetén. Az *a* magánhangzó gyengülésének különböző fokai érhetők tetten a korpusz hangfelvételein. Természetesen a gyengülés kontinuumszerűen halad az egyre centralizáltabb ejtésmód, majd a semmi felé, ám az ábrázolhatóság kedvéért, elnagyolva négy lépcsőfokban összesítem a csángó hangtanban feltételezett leníció fokozatait (7) alatt.

(7)

[ɒ] → [ɜ] → [ə] → Ø

A (7) alatt szereplő IPA jelek persze szimbolikusak, a névelő magánhangzója a gyengülés valamennyi fokán variációnak van kitéve a csángóban (vö. a 13-as lábjegyzettel). A sor elején jelölt teljes hangértékű magánhangzó nyíltsága általában ingadozik az alsó nyelvállású, kerekített, veláris (köznyelvivel megegye-

centralizált ejtésmód felé tendálva. Az *e*-szerű hangok sokféleségét a csángó több kutatója is feljegyzi (Gálffy 1964a; Márton 1969; stb.). A korpusz alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a variáció teljesen következetlen, tehát ingadozásról van szó, aminek a hátterében leníció állhat.

ző) [ɒ] és az közép-alsó nyelvállású [ɔ] között, az adatközlők mindkettőt gyakran használják.[14]

A gyengülési folyamat második elemeként jelölt [ɜ] hang is váltakozik más kerekítetlen, centralizált, svá-szerű magánhangzókkal, mint amilyen az [ɐ]: ez a lépcsőfok egy olyan szintet jelöl, melyen a magánhangzó már elindult a centralizálódás útján, ám még nem érte el a legernyedtebb artikulációs pozíciót, a sváét. A sor harmadik elemeként jelölt svának is vannak hosszabb-rövidebb megnyilvánulásai (olykor a svá nem is hallatszik, csak a formánsai rajzolódnak ki a hangszínképen, vö. a 4.2. pontban írtakkal), míg végül a gyengülési folyamat el nem éri a magánhangzó teljes törlését. Ebben esetben okozhat egyedül nehézséget eldönteni, hogy a névelő hiányát hangtani folyamat okozza-e, vagy esetleg valami más a 3. pontban felsorolt lehetőségek közül; esetleg az utóbbiak egyike a hangtani gyengülés által megtámogatva. Az egyetlen, amiben biztosak lehetünk, hogy a névelő hiányát egészen biztosan okozhatja magánhangzó-gyengülés is.

4.2. A leníció hangszínképeken

A következőkben hangszínképeken szeretném megmutatni, hogy a határozott névelő magánhangzója valóban svává gyengülhet a csángóban. Az adatok a korpusz második lépésben készített hangfelvételei közül származnak, Krisztinától és Krisztiántól. A felvételekhez vese karakterisztikás kézi mikrofont használtam, így a hangminőség sajnos nem a legtökéletesebb, egy minimális háttérzajt és visszhangot nem lehetett kiszűrni. Ugyanakkor a képeken kivehetők a magánhangzóknak azok a hangszínbeli különbségei, melyek alapján a leníció jelenségét azonosíthatjuk. A hangszínképeket a Praat programmal készítettem (Boersma–Weenink 2016).

Négy szövegrészletet hozok példaként, melyekben a névelőtörlésnek számos különböző fokozata szerepel. Kurzívval jelölöm azokat a névszókat, melyek előtt a köznyelvben kötelező lenne a határozott névelő (vagy amelyek előtt a csángóban névelő áll, holott a köznyelvben nem lenne kötelező), és amelyek a felvételeken hol megjelennek, hol nem, hol pedig egy centralizált magánhangzót találunk helyettük.

(8) a. *Zostorval* vert. *Zostorval*. Úgy vert, mint *a lovat*. Szegény Papi [egy bizonyos ló] az lehet, nem vett annyi verést, mennyit vettünk mi. *Kezem, mellyem, hasom, térgyem*… Felmentem *a*… [megakad] *zespitályba*…
b. *S (a) zálatokhoz* még: libo, fácán… *tyukjainkot* elvitte *e ruóka*…
c. *(A) nyirásza*, mondják *(a) menyasszonnak, s (a) férfinak* azt mondják, nyirel.

[14] Elképzelhető ugyanakkor, hogy az [ɔ] már egy fonetikailag gyengült variáns, hiszen a vertikális tengelyen már elkezdett centralizálódni: alsó nyelvállásúból közép-alsóvá vált.

d. *Fiatalember* ott nálunk *a faluba* levette, hogy menjen el, annyi iskolát tanuljon, hogy menjen ki valamerre, hogy lássa meg *e világot*, tanulja meg, hogy mi az, mert honn belőle nem lett lenne semmi. Nem akart tanulni. *Zeggyik* ajtón bévittem, *a ziskola* ajtaján, s *másikon* ki vót jőve.

Az idézett mondatokban kiemelt számos névelőtörlésnek különféle okai lehetnek. Egészen biztosan beszélhetünk többek között a határozottság többféle kifejezésének szerepéről, amely a csángóban feleslegessé teheti a határozott névelő megjelenését (ahogy esetenként a köznyelvben is), így például a (8a) utolsó előtti mondatában szereplő felsorolásban (*kezem, mellyem, hasom, térgyem*) feltehetőleg nem névelőtörlésről, hanem névelőhiányról van szó; hasonlóan a (8b) mondat *tyukjainkot* szavához. Emellett megjelennek akusztikailag teljes névelők is a példákban: *a lovat, a faluba, a ziskola*. Valamint találkozhatunk a névelő fonetikaliag redukált változataival is, mint a *z*-vel kezdődő szavak (*zostorval*, *zespitályba*, *zeggyik*), vagy az *e*-vel írt névelők esetében (*e ruóka*, *e világot*), illetve a zárójelbe tett *(a)* névelők esetén.

Elsőként egy szinte teljes egészében törölt magánhangzójú „az" akusztikus szerkezetét szeretném közelebbről megvizsgálni. A (8a) szövegrészlet első szaváról van szó – *zostorval* 'az ostorral' –, mely ugyanilyen formában meg is ismétlődik a felvételen. Mindenekelőtt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az „az" ebben az esetben valószínűleg nem határozott névelő, hanem deiktikus névmás, mellyel a beszélő a szövegkörnyezet egy korábbi pontján már említett referensre, egy közeli hozzátartozójára utal vissza. Valószínűleg fontos körülmény, hogy a leníció itt nem a névelőt, hanem a deiktikus névmást sújtja, ezek a névmások ugyanis rendszerint hangsúlyosak. Sajnos a felvételt sokszor újrahallgatva sem dönthető el egyértelműen, hogy itt valóban névmás szerepel-e vagy névelő, ugyanakkor az adatközlő korábban is többször az „az" névmással utal az alanyra az „ő" helyett. Munkácsi (1880) egyik példájából is láthattuk, hogy a magánhangzó-gyengülés nemcsak a névelő *a*-ját sújthatja, hanem például az *akinek* kötőszó első magánhangzóját is („e kinek"). A leníció ugyanakkor a határozott névelő esetében a leggyakoribb.

A felvételen sokszoros újrahallgatásra sem lehet magánhangzót felfedezni a *z* előtt, ám a hangszínkép elárulja, hogy a magánhangzó jelen van, csak rendkívül redukált formában.[15]

[15] A hangszínképek három sorból állnak: a felsőben láthatók a hanghullámok (amelyek a hangok összetételét és hullámszerkezetét mutatják), a középsőben a spektrogram (amelyen a hangminőség mérhető), a legalsóban pedig a hangok szegmentált átirata, az IPA szabályainak megfelelően.

(9)

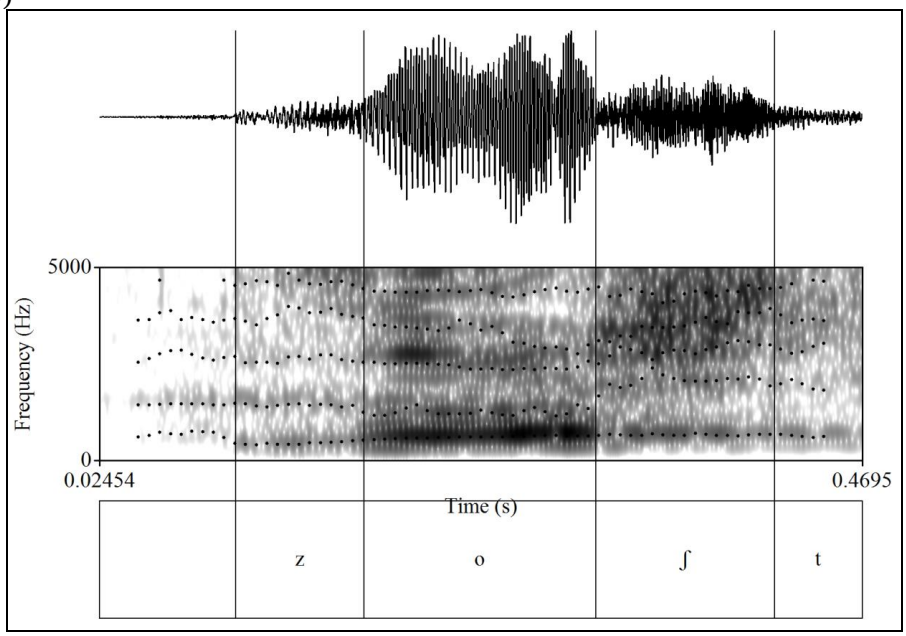

A (9) alatti képen a *zostorval* szó eleje szerepel: „zost”. A szegmentált átírás első téglalapját üresen hagytam, mert egy szabad füllel alig kivehető szegmentum jelenik meg benne. Érdekessége, hogy szinte egyáltalán nem láthatók a hanghullámai, ám a spektrogramon kirajzolódnak egy centralizált magánhangzó formánsai. Itt egy végletekig redukált svá tűnik fel a *z* előtt, ami azt jelzi, hogy a magánhangzó eltűnéséhez valóban fonetikai gyengülés vezetett, nem pedig más folyamat. Elképzelhető, hogy a svá „hallhatatlansága” ebben az esetben zöngétlenségének köszönhető. A felvétel gyenge minősége miatt sajnos a zöngétlenség nem állapítható meg egyértelműen a spektrogramon, ám a formánsok kirajzolódásának valószínűleg az az oka, hogy a svá konfigurációja már ki van alakítva a szájüregben, ám nincs még beindítva a hangszalagrezgés. Ez a fázis lehet a gyengülési sorban a teljes eltűnés előtti utolsó fokozat (amely főleg megnyilatkozás eleji helyzetben fordul elő gyakran). A (7) alatt feltüntetett leniciós skálán ezt a fokozatot még a [ə]-val jelölt harmadik szinthez sorolom, ami jelen esetben tehát feltehetőleg egy zöngétlen svát jelent.

A korpusz felvételein más esetekben is felfedezhetők alig hallható svák a törölt magánhangzójú „az” névelők előtt. A (8d) szövegrészlet utolsó mondata első hallásra z-vel kezdődik: *zeggyik* ’az egyik’. Ám a hangszínképen ezúttal is megjelenik egy alig érzékelhető (valószínűleg zöngétlen) svá a *z* előtt. A (8a) utolsó szava előtt pedig feltűnik egy drasztikusan kétfelé bontott határozott névelő: *a… zespitályba* ’a kórházba’, melynek magánhangzóját és a főnévvel egybeolvadó mássalhangzóját egy hosszabb (1,67 másodperces) megakadásjelenség választja szét. (A megakadás oka akár az is lehetett, hogy az adatközlő nem tudta hirtelen eldönteni, hogy a *kórház* vagy az *espitály* szót használja a

mondatban.) Persze az is elképzelhető, hogy a megakadás valójában nem az „az” névelőt vágja ketté, hanem a mondatban két névelő szerepel: egy „a” a megakadás előtt, egy „z” pedig utána. A hangszínkép ugyanis elárulja, hogy *z* előtt ezúttal is feltűnik egy apró svá.

Az előző két bekezdésben említett esetekben majdnem teljes magánhangzó-törléssel találkozhattunk a határozott névelő *z* mássalhangzója előtt. A leníciós sor teljes törlést megelőző utolsó fázisa eszerint egy végletekig elgyöngített (minden valószínűség szerint zöngétlen) svával egyenlő. A következő kiragadott szövegrészletben a gyengülési folyamat másik oldaláról, annak kezdeti szakaszából szeretnék példát hozni. A (8b) mondat első szavát megelőző névelő esetében – *s (a) zálatokhoz* – egy előbbieknél jóval karakteresebb, egészen elnyújtott svá-szerű magánhangzóval találkozhatunk. A (10) alatti hangszínképen a *s (a) zálatok* [ʃɜˈzaːlɒtok] szakaszt elemzem.

(10)

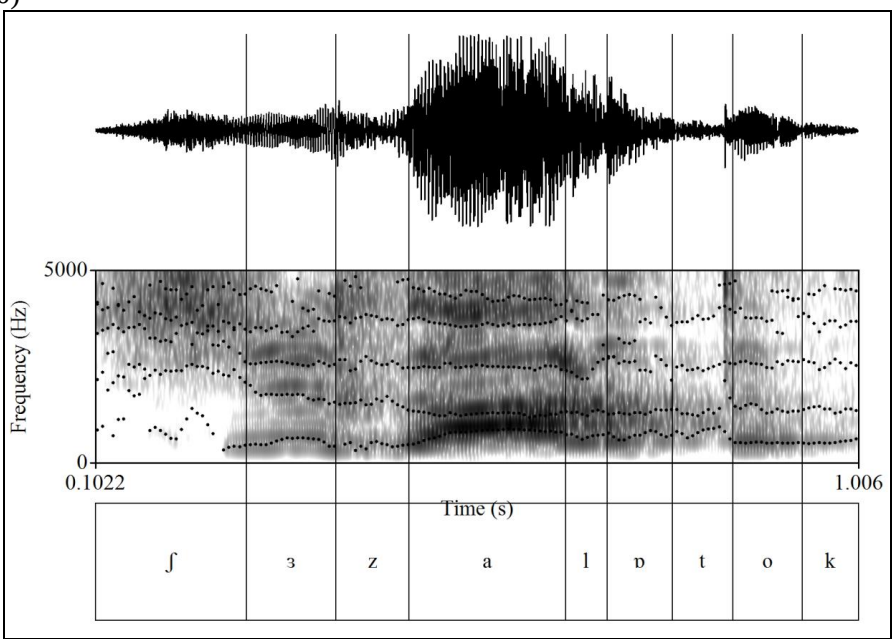

Az *állatok* szó előtti *z* ezúttal is teljesen egybeolvad a főnévvel, ám ebben az esetben szintén egyértelmű, hogy névelőről van szó, nem pedig a szó elején újraelemzett mássalhangzóról, hisz a *z* előtt feltűnik a névelő magánhangzója is. Ez a magánhangzó azonban nem veláris alsó állású [ɒ], sem [ɔ], és nem is palatális középállású [ɛ], amiről Szarvas (1874b) és Munkácsi (1880) példái szólnak. Egy svá felé tendáló hang látható (és hallható) itt, mely még nem érte el ugyan a teljesen centrális ejtésmódot, ám jó úton halad ebben az irányban; a hangot az átírásban [ɜ]-vel jelölöm.

Az akusztikus fonetika eredményei alapján szoros összefüggés mutatható ki a magánhangzók (nyelvállás szerinti) magassága és az első formáns (F1)

frekvenciaértéke között: eszerint minél magasabb F1 frekvenciaértéke, a magánhangzó annál alacsonyabb nyelvállással ejtődik.[16] A (10) alatti spektrogramon az [ɜ]-vel jelölt magánhangzó átlagos F1 értéke 572 Hz, ami a nyelv függőleges mozgása szerinti középállású magánhangzók jellemzője, amilyen a svá is. A magánhangzóknak a nyelv vízszintes mozgása szerinti pozícióját a második formáns (F2) frekvenciája jelöli, pontosabban F2 távolsága F1-től. Ha a két formáns frekvenciaértéke távoli, palatális, ha közeli, veláris magánhangzóval van dolgunk. A (10) alatt látható centralizált [ɜ] inkább palatálisnak tűnik ez alapján, mint teljesen centrális svának, mert F2 értéke 1907 Hz, így F1 és F2 átlagos távolsága 1335 Hz (így valóban az [ɛ]-hez áll legközelebb), míg egy „tökéletes" svá első két formánsának különbsége 1000 Hz körüli érték. A látott értékek persze csak hozzávetőlegesek, mert nem tökéletes tisztaságú felvételről van szó; mindenesetre annyit nyilvánvalóvá tesznek, hogy a (10) alatt szereplő névelő magánhangzója nem teljesen palatális, már elindult a centralizálódás útján.

A (9)-es és a (10)-es hangszínképeken tehát a (7) alatt felvázolt magánhangzó-gyengülési sor két közbülső fokozatát láthattuk, egy olyat, amelyet [ə]-vel jelölhetünk – bár alig hallható –, és egy olyan „karakteresebb példányt", amelyet [ɜ]-vel. Mindkét redukált magánhangzó az „az" névelőben (illetve egyszer deiktikus névmásban) fordult elő, amelynek mássalhangzója jól láthatóan nincs kitéve a leniciónak. A következőkben két újabb hangszínképet mutatok meg, melyeken a magánhangzó-gyengülés nem az „az", hanem az „a" névelőt érinti.

Mivel a leniciós skála hozzávetőleges végpontjait (egy zöngétlen, valamint egy elnyújtott svát) már láttuk, a (11) alatti képen egy nagyjából „közepes" svát szeretnék közzétenni. A (8c) mondatban három, többé-kevésbé teljesen centrális magánhangzó szerepel, mégpedig a zárójelbe tett névelők: *(a) nyirásza, (a) menyasszonnak, (a) férfinak*. A (11)-es hangszínképen *a nyirásza* [əˈɲiraːsə] kifejezést elemzem.

[16] A formánsokat a spektrogramon a pontozott vonalak jelölik, az első formáns a legalsó vonal. A formánsok viselkedésének bemutatásához a Praat kézikönyvét veszem alapul (Boersma–Weenink 2016).

(11)

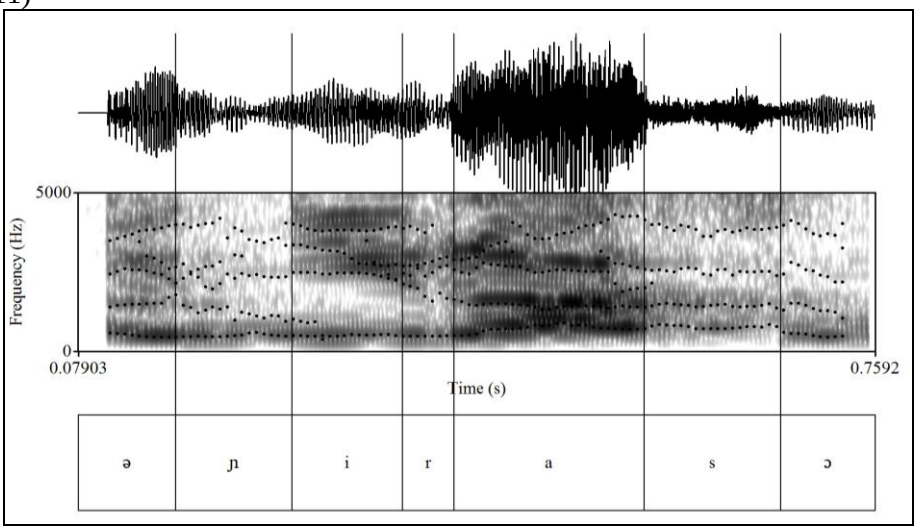

A (8c) mondat – amelyben az adatközlő csángó szavak jelentését magyarázza – svává redukált névelővel kezdődik. A szakirodalom szerint egy tökéletesen centrális svá első formánsa 500 Hz, második formánsa 1500 Hz, harmadik formánsa pedig 2500 Hz (vö. Boersma–Weenink 2016), ugyanakkor Gósy (2007) azt állítja, hogy svának lehet tekinteni mindazokat a semleges magánhangzókat, melyek F1 értéke 320–640 Hz, F2 értéke pedig 1300–1900 Hz között realizálódik.[17] A (11) alatt látható, megnyilatkozás eleji svá első három formánsának értékei igen közeliek a tökéletes sváéhoz: az F1 átlaga 542 Hz, az F2 átlaga 1644 Hz, az F3 átlaga pedig 2722 Hz. Hasonló adatokkal büszkélkedhet egyébként a (8c) mondat másik két zárójelbe tett, svává alakult névelője is. A (11)-es hangszínképen jól összehasonlítható a névelő centralizált, semleges magánhangzójának akusztikus szerkezete a felső állású [i] és az alsó állású [aː] szerkezetével.

Egy pillanatra érdemes még visszatekinteni a (8b) mondatra, amelynek utolsó szava előtt szintén egy centralizált (itt *e* grafémával jelzett) névelő szerepel: (*tyukjainkot*) *elvitte e ruóka* [ˈælvittɛ (ɜ) ˈrwoːkɔ]. A felvételt hallgatva először úgy tűnik, mintha az adatközlő egyáltalán nem is ejtene névelőt az ige és a főnév közé: *elvitte ruóka*.[18] Az ige utolsó magánhangzója viszont szokatlanul hosszúvá nyúlik a főnév előtt, ami sejteti, hogy magába olvasztja a határozott

[17] Mindenképp megjegyzendő azonban, hogy ezt a nagy szórást Gósy funkciófüggőség kapcsán állapítja meg, főleg hezitáláskor előforduló és más nyelvi funkciójú svák között (Gósy 2007: 53).

[18] Ha valóban nem volna névelő a *róka* szó előtt, a szerkezetet szintaktikai szempontból akár hátsó fókuszként is lehetne értelmezni (ami egyébként jellemző a csángóra): *tyukjainkat elvitte RUÓKA* ’a tyúkjainkat RÓKA vitte el’. Ez a lehetőség azonban problémákat vet fel az el nem váló igekötő miatt, másrészt a *róka* szó fókuszos kiemelése nem volt indokolt a szövegkörnyezet alapján, így valószínűleg ez a lehetőség elvethető.

névelőt. Én amellett szeretnék érvelni, hogy itt szerepel névelő a *róka* szó előtt, és ez az *e*-vel jelölt névelő nem mutató névmás, sem a névelő hangrendileg illeszkedő variánsa (már csak a *róka* mély hangrendűsége okán sem), hanem a korábbiakhoz hasonlóan egy leníció révén centralizálódott hang.

A (vélhetően) két egybeolvadó *e* magánhangzó akusztikus szerkezete ugyanis nem egységes: az *elvitte* [ˈælvittɛ] szó utolsó magánhangzójának formánsszerkezetében törés látható, tehát valójában összetett szegmentummal van dolgunk. Az (itt most nem idézett) hangszínképen a második és a harmadik formáns számottevő esése figyelhető meg a szóvégi [ɛ] kétharmadánál, ami hangszínbeli különbséghez is vezet. Eszerint valóban két magánhangzó olvad itt össze: a szóvégi [ɛ] és egy hasonló felépítésű, ám ernyedtebben ejtett, [ɜ]-vel átírható határozott névelő; a kettő voltaképpen [ɛɜ] diftungust alkot. Az [ɜ] hangminőségét persze saját magához közelítheti az előtte megjelenő [ɛ], mégsem beszélhetünk egyetlen hosszú magánhangzóról ebben az esetben. Emellett az is elképzelhető, hogy a *róka* szó [r] hangja is befolyásolja a formánsok esését, mégis amellett szeretnék érvelni, hogy az [ɛɜ] diftongusban a szóvégi [ɛ] a határozott névelővel olvad egybe.

Hasonló helyzetet mutatok be a (12) alatti hangszínképen is, vagyis egy névelő helyén szereplő redukált, semleges magánhangzót, melynek némileg különbözik ugyan az akusztikus szerkezete a fentiektől, ám [ɜ]-ként írom át. A példát a (8d) szövegrészlet első mondatából ragadom ki: *(lássa) meg e világot* [mɛɣ ɜ ˈvilaːɣot].

(12)

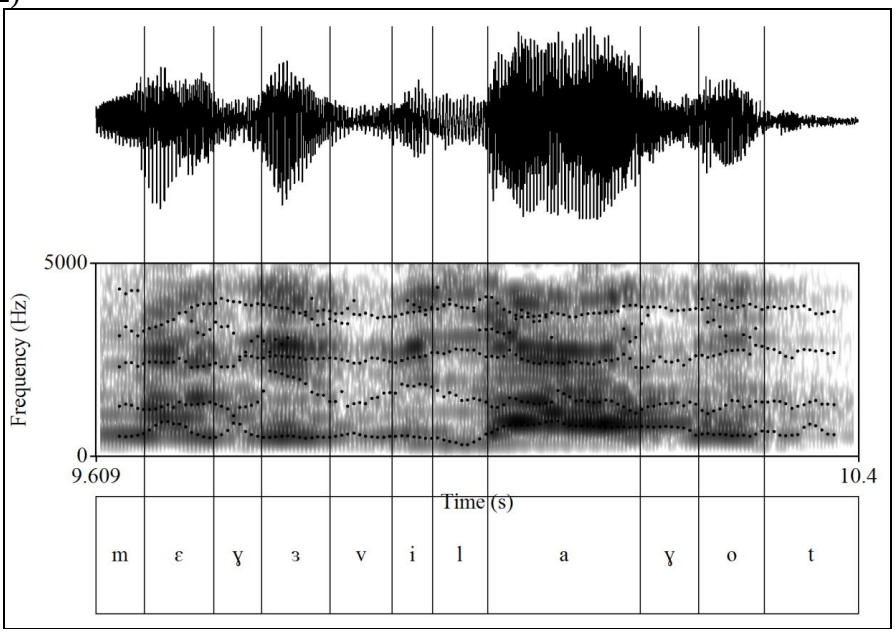

A hangfelvételt kísérő gyenge háttérzaj és visszhang miatt sajnos nem lehet a hangok pontos akusztikus szerkezetét megállapítani, de az jól látszik, hogy a (12) alatti szakasz első két magánhangzójának nem egyezik a minősége. Részlegesen a felvétel hangzására támaszkodva, az első esetben a *meg* igekötőben szereplő [ɛ]-vel van dolgunk, míg a másodikban egy redukált, a centralizálódás első fázisába lépett, [ɜ]-ként átírt magánhangzóval, mely a határozott névelő maradványa. A második formáns jól látható esése mutatja, milyen ingatag tud lenni egy efféle semleges magánhangzó artikulációja a csángóban. A svák akusztikus sokféleségét jól láthattuk a többi hangszínképen is; ezek az esetek mind azt a feltevést igazolják, hogy a névelő magánhangzója artikulációs szempontból teljesen instabil a csángóban, minthogy a leníció kiemelt célpontja.[19]

Összefoglalásképpen, a tanulmánynak ebben a pontjában négy hangszínképet láthattunk, négy különböző akusztikus szerkezetű, a határozott névelőből visszamaradt magánhangzó bemutatására. A szegmentumok között minőségüket tekintve felfedezhető egy közös vonás: egyik sem teljes hangértékű magánhangzó, mind a négyet érinti a leníció, még ha a gyengülési folyamat különböző fokain helyezkednek is el.

A leníció természetesen nem csak a határozott névelő magánhangzóját befolyásolhatja a csángóban (vö. a 19-es lábjegyzettel), de az adatok alapján úgy tűnik, hogy azt a leginkább. Ehhez mindenképpen hozzájárulhat a névelő szófaji gyakorisága, ugyanis a korpusz többi példája is azt mutatja, hogy a gyakrabban ejtett szavakban szereplő magánhangzók hajlamosabbak a gyengülésre. Nem utolsó sorban pedig az a tény is ide sorolandó, hogy a névelő az egyik legkevésbé hangsúlyos szóelem, prozódiailag igen gyenge pozícióban helyezkedik el, ami hajlamosabbá teheti a lenícióra.

A következő pontban a csángóban felfedezhető egyéb magánhangzó-gyengülési folyamatokról szeretnék röviden beszámolni, annak a feltételezésnek a megerősítésére, hogy a névelő magánhangzójának törlése részben ugyanehhez a jelenségkörhöz sorolható. A folyamat kiváltó okaként pedig a román hangtan kontaktushatását fogom megnevezni.

5. A leníció feltételezhető oka

5.1. A román centrális magánhangzók hatása

A csángó rendkívül erős kontaktushatásnak van kitéve a román nyelv oldaláról, és ez nemcsak a szókincset érinti, hanem a grammatika bármely egyéb területét is, mint a morfológiát, a szintaxist és a hangtant. Úgy gondolom, hogy a román nyelvvel való szoros érintkezés hatására alakulhatott ki a csángóban a

[19] Egyébként a (12)-es hangszínképen a *világot* szó utolsó magánhangzója sem egy teljesen kerek [o], egy szintén többé-kevésbé centralizált, svá-szerű magánhangzó tűnik fel ebben a majdnem szóvégi, hangsúlytalan pozícióban is.

névelőtörlés hangtani folyamata, egyáltalán, a román hangtan a felelős azért, hogy a csángó hangkészletében megjelenhetett a svá.

A román nyelv artikulációs bázisában két olyan centrális magánhangzó-fonéma is szerepel, mely a magyarban nincs jelen: a svá, valamint a nyelv függőleges mozgása szerint magas állású, ám a vízszintes tengelyen centrális [ɨ]. A két magánhangzó artikulációs helyzete jól látható a román magánhangzókészlet (13) alatti ábrázolásán.

(13) A román magánhangzók artikulációs elhelyezkedése: (Sarlin 2014: 18.)

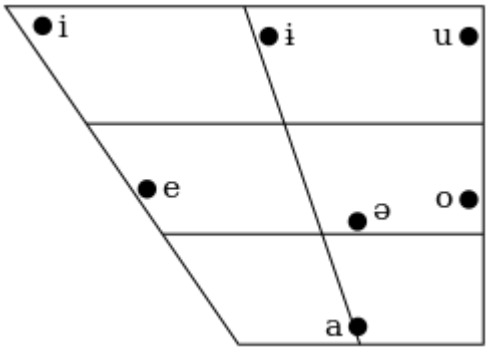

A román magánhangzókészlet interferenciája több ponton is megfigyelhető a csángó hangtanban, így mind a svá, mind a centrális [ɨ] gyakran megjelenik a csángók kiejtésében, míg a többi magyar nyelvjárásra (beleértve az erdélyi változatokat) e két magánhangzó ilyen nagy fokú megterheltsége egyáltalán nem jellemző.

A két hang csángóban való megjelenéséről Márton Gyula (1969, 1970) is beszámol, ám nem kezeli azokat fonológiai folyamatok elindítójaként, ahogy én szeretném tenni. Mint írja, az [ə] és az [ɨ] megléte kizárólag az erősebb román nyelvi hatásnak kitett magyar nyelvjárásokra jellemző, elsősorban a moldvai csángóra és a mezőségi egyes részlegeire; az első a román nyelvi *ă*-nak, a második az *î*-nek felel meg. Hozzáfűzi, hogy egyik sem fonéma az adott nyelvjárásokban, az [ə] egyelőre az *a*-nak vagy *e*-nek, az [ɨ] pedig az *i*-nek vagy az *u*-nak a variánsa. Általában román kölcsönszavakban jelentkeznek, ám a moldvai csángó esetében „eredeti szavakban" is előfordulhatnak (Márton 1970: 132). Sokatmondó az a tény, hogy a centrális magánhangzók a csángóban nem csak román kölcsönszavakban tűnhetnek fel, hiszen ez azt jelenti, hogy beitták magukat a csángó hangkészletbe, és részt vehetnek produktív hangtani folyamatokban, mint amilyen a leníció.

A csángó magánhangzó-gyengülési folyamatok alapvető okaként tehát egyértelműen a román magánhangzókészlet befolyását nevezem meg, egész pontosan a két centrális magánhangzó, a svá és az [ɨ] beépülését a csángó hangtanba. Ezt az is alátámasztja, hogy kutatásom adatközlői közül azok alkalmaztak gyakrabban magánhangzó-gyengülési folyamatokat, akik beszédében nagyobb román befolyás érződött más nyelvi szinteken is.

A csángó magánhangzók artikulációja feltehetőleg azért olyan ingatag (mint ahogy korábban láttuk, főleg a középállásúak esetében), mert a magánhangzók artikulációja két irányban képes „kilengeni": a nyelv függőleges és vízszintes mozgása szerint is, vagyis sokkal nagyobb a variációs lehetőség a magánhangzók ejtésében, mint az enyhébb román befolyásoltságú nyelvjárásokban; ez teheti instabillá a csángó magánhangzók képzési helyét.[20]

5.2. Magánhangzó-gyengülések a csángó hangtanban

5.2.1. Svá a csángóban

A csángó hangtan több kutatója is emlegeti a legkisebb artikulációs erővel ejtett magánhangzó megjelenését a csángóban, általában az *e*-féle hangokhoz sorolva azt (Munkácsi 1880; Gálffy 1964a; Márton 1970).[21] Munkácsi (1880: 447) „középhangú **e*-nek" nevezi, és első, valamint második szótagbeli előfordulását is említi, pl.: *beszéd, nem, megtanult, derék; iszten, valehol, czonteczka, babeczka* stb. Emellett egy olyan, magánhangzó-harmóniával kapcsolatos megjegyzést is elejt (14), amely egyértelművé teszi, hogy a bizonyos „középhangú **e*" a svával azonos, és ezért transzparens a hangrendi illeszkedés szempontjából.

(14) „Igen fontos e hang bizonyos speciális csángó hangváltozás megmagyarázására; ismeretes tény ugyanis, hogy mily sokszor szokott e nyelvjárásban alhangú szóban felhangú tag előfordulni s viszont […] (v. ö. *pėrlág:* parlag, *pėpirosz:* papiros, *kėriba:* kaliba, továbbá minden <*ocska*, <*acska* kicsinyítő képzővel biró névszó pl. *halėcska*, *faszujėcska* […]); a hangrend megromlásának e sajátságos tüneménye igen alkalmasan magyarázható e középhangú **e* közvetítésével…"

(Munkácsi 1880: 447–448.)

Az idézet (valamint kutatásom korpusza) alapján egyértelmű, hogy a svá megjelenése bizonyos csángó szavakban, illetve képzőkben lexikalizálódott, így például az *-ecska* kicsinyítő képzőben. A hangfelvételeken is tisztán hallható, hogy a képző első magánhangzója valójában egy svá, vagy esetenként más,

[20] A csángó hangtan szinkrón helyzete egyébiránt előrevetítheti a többi romániai magyar nyelvjárás sorsát is, ugyanis a román befolyásoltság terén a csángó ezeknél jóval „előrébb jár" (mint láthattuk a történelmi okok kapcsán a 2.1. pontban). Ha tehát ez a hangtani befolyásoltság tartósan fennmarad, valószínűleg hasonló magánhangzó-gyengülések fognak végbemenni a többi romániai magyar nyelvjárásban is, ami bizonyos idő elteltével olyan fonológiai következményekkel is járhat, mint amilyen a névelőt sújtó lenició a csángóban.

[21] A korábbi kutatók számos „e, é-féle" hangot állapítanak meg a csángóban, melyek között a svá is szerepel: Munkácsi (1880) hétről ír, Gálffy (1964a) tizenegyről számol be. Ez is a palatális magánhangzók ingatag képzési helyét látszik bizonyítani; hasonlóan a 2. lábjegyzetben hozott Rubinyi-idézethez (1901), aki szerint a csángót „palatális hangjaik" teszik idegen hangzásúvá.

svához hasonló centralizált magánhangzó, pl.: *nagy*[ə]*cska, bot*[ə]*cska, egy darab*[ə]*cska* stb.

A svá a lexikalizált példákon kívül egyéb magánhangzó-gyengüléses folyamatok eredményeként is megjelenhet. A hangsúlytalan magánhangzók általánosságban spontán leniciónak vannak kitéve a csángóban, így elvétve bármely szóban feltűnhetnek többé-kevésbé centralizált magánhangzók (amelyeket most mind svának írok át), pl.: *betük*[ə]*t, ilyenek*[ə]*t, ig*[ə]*ny* 'igen', *mics*[ə]*da, kéváncs*[ə], *nyirász*[ə],[22] *sánt*[ə], *asz*[ə]*nta, lenn*[ə] 'lenne' stb. Végül, de nem utolsó sorban azt állítom, hogy a svá leggyakoribb megjelenési formája a csángóban a határozott névelő magánhangzója, amely egyrészt főhangsúly előtti helyzete, másrészt sűrű előfordulása okán a lenició legalkalmasabb célpontja.

5.2.2. Centrális *i* a csángóban

A csángó hangtan kutatói korábban is írnak az *i* és *ü* hangok centrális [ɨ]-nek való spontán megfeleltetéséről, illetve a két palatális felső állású magánhangzó gyakori felcseréléséről (Gálffy 1964a). Mindez diakrón és szinkrón nézőpontból is magyarázható.

A magyar nyelvtörténetben népszerű elképzelés az *i* hangot tartalmazó antiharmonikus szótövek diakrón magyarázatára (pl.: *híd, csík, pír* stb.), hogy ezekben a szavakban az ómagyar korban úgynevezett „veláris *i*" szerepelt (Kiss–Pusztai 2003); a „veláris *i*" ötletét ugyanakkor számos kritika is éri (pl. Kis 2005). A csángóban megjelenő centrális [ɨ] nyelvtörténeti szempontból akár az ómagyar „veláris *i*" román hatásra centralizálódott öröksége is lehetne, és így az [ɨ]-t tartalmazó csángó szavak érvként szolgálhatnának az ómagyar „veláris *i*" mellett. A csángó [ɨ] azonban főleg magas hangrendű szavakban tűnik fel a korpuszban, pl.: *csep*[ɨ]*ből* 'kenderből', [ɨ]*dő*, [ɨ]*smertem*, [ɨ]*seli* [ɨ]*nget* 'viseli az inget',[23] *legk*[ɨ]*sebb, m*[ɨ]*nk, f*[ɨ]*limtől* 'fülemtől', *kifesz*[ɨ]*lve* 'kifeszülve', *kez*[ɨ]*kbe, vess*[ɨ]*k* 'vetjük', *s*[ɨ]*tte* 'sütötte', *s*[ɨ]*r*[ɨ]*ljenek* 'táncoljanak' stb. A centrális [ɨ] összesen két vegyes hangrendű szóban jelenik meg a korpuszban: [ɨ]*nkább*, [ɨ]*ndulok*. Ez alapján a centrális [ɨ] csángó előfordulásai nem tekinthetők egyértelműen az ómagyar „veláris *i*" folytatásának, ennek a bizonyításához jóval nagyobb korpusz, és mélyre ható vizsgálatok lennének szükségesek, valamint az [ɨ] antiharmonikus tövekben való tömeges előfordulása, erre viszont a korpuszban nincs adat.

Úgy vélem inkább, hogy a centrális [ɨ] szórványos megjelenése a csángóban – a svához hasonlóan – lenició eredménye. Az [ɨ] a palatális felső állású [i] és [y] helyett bukkan fel olykor a csángók kiejtésében (artikulációsan tehát középúton), elsősorban gyors beszéd esetén. A korpusz felvételein

[22] Valójában a (11)-es hangszínképen látott *nyirásza* 'menyasszony' szó utolsó magánhangzója is közelebb áll a centrális svához, mint a veláris [ɔ]-hoz, amivel az ábrán át van írva.

[23] Az *iseli inget* kifejezésben feltehetőleg egy nem hangtani indíttatású névelőtörlés történik, ugyanis a névelő *z*-je sem tűnik fel a példában. Itt inkább az alanyi és a tárgyas ragozás keveredéséről lehet szó, mint a 7-es lábjegyzetben is felmerült.

előfordul, hogy ugyanabban a szóban egyszer [i]-t (illetve [y]-t), egyszer centrális [ɨ]-t, egyszer pedig svát ejtenek az adatközlők, pl.: *mics*[i]*da* ’micsoda’,[24] *mics*[ɨ]*da*, *mics*[ə]*da*. Ez alátámasztja azt az elképzelést, miszerint ebben az esetben is magánhangzó-gyengülésről van szó: az [i] helyetti centrális [ɨ] ejtésekor a magánhangzó megőrzi felső állású artikulációját, ám a horizontális tengelyen centralizálódik; svává való gyengülése esetén pedig vertikálisan is így tesz.

5.2.3. Tartambeli magánhangzó-különbségek

A magyarral ellentétben a román nyelv hangtanában nincs hosszúsági különbség a magánhangzók között, hosszú magánhangzók csak hangsúlyos szótagban fordulhatnak elő (Gálffy 1964a; Sarlin 2014). Hasonló tendencia jellemzi a nagyobb román befolyásoltságú magyar nyelvjárások magánhangzórendszerét is, mint a mezőségiét és a moldvai csángóét, de főleg az utóbbiét (Gálffy 1964a; Márton 1970): a magánhangzók hosszúsági fonológiai különbsége neutralizálódni látszik, míg feltűnhetnek spontán hosszú magánhangzók a szavak elején (a hangsúly helyzetéből adódóan), amelyek a köznyelvben és a többi magyar nyelvjárásban egyébként rövidek. Példák a korpuszból: *b*[ɛː]*sz*[e]*l* ’beszél’, *m*[ɒː]*gyarul*, *gy*[yː]*mölcs*, *k*[øː]*rte*, *m*[oˑ]*ndj*[a]*k* ’mondják’, *v*[iˑ]*r*[a]*got* ’virágot’, *sz*[ɛˑ]*rt*[a]*r* ’fiók’, *t*[uː]*rk*[a]*l* ’turkál’, *n*[ɔː]*proforg*[o] stb. Mint az utolsó példából kitűnik, még a magyar fonológia szerint kötelezően hosszú szóvégi *-ó* is megrövidülhet a csángóban, illetve szintén meglepő, hogy az *á* és az *é* is megrövidülhetnek, a magyar magánhangzókészlet egyedüli olyan hosszú tagjai, melyek hangminőségben is jelentősen különböznek rövid párjuktól.

A magánhangzók rövidülése és nyúlása egyáltalán nem következetes az adatokban, a hangsúlyos magánhangzó sokszor rövid marad, míg a köznyelvben egyébként is hosszú magánhangzók ugyanúgy hosszan is előfordulhatnak. A spontán rövidülés és nyúlás (és főleg a folyamat következetlensége) szokatlan, idegen hangzást kölcsönöz a csángó beszédnek, ez vezethet többek között az idegen akcentus érzéséhez a nem csángó beszélők percepciójában.

A román hangtan tehát nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontból is erősen befolyásolja a csángó magánhangzórendszer viselkedését. Emellett a hangsúlytalan magánhangzók rövidülései a lenícióban is fontos szerepet játszhatnak. A tartambeli redukció összefügghet a szegmentumok minőségbeli redukciójával: az adatokban ugyanis a hangsúlytalan rövid magánhangzók azok, melyek hajlamosak a centralizálódásra.

Véleményem szerint tehát a román hangtan nemcsak szegmentális befolyással lehet a csángó hangtanra, hanem strukturálissal is: úgy gondolom, hogy a centrális magánhangzók megjelenése a hangkészletben egy leníciós fonológiai folyamatot indított el a csángóban, mely tendenciálisan megrövidíti,

[24] A *micsoda* szó *i*-vel, *micsida*ként lexikalizálódott a csángó szókincsben, ahogy a *kicsida* is (vö. Márton 1970).

és a centrális képzési hely felé tolja a hangsúlytalan magánhangzókat, közülük is elsősorban a határozott névelő magánhangzóját. Persze akár túlzásnak is tűnhet arra gondolni, hogy pusztán két szegmentum megjelenése efféle fonológiai lavinát indítson el egy nyelvjárásban. Többek között ezért is vélem úgy, hogy az általános csángó névelőhiány nem csak hangtani szempontból magyarázható, hanem inkább okozatok összjátékáról van szó, amelyek egymást segítve tartják fenn a névelő „alulreprezentáltságát".

6. Vitás kérdések és kitekintés

A névelőtörlés tehát valójában magánhangzótörlés. Ez az állítás persze vita tárgya lehet, hiszen a határozott névelő hiánya legalább négyféleképpen magyarázható a csángóban, mint a tanulmány 3.1. pontjában láthattuk. Közöttük azonban kiemelt szerephez jut a részletesen körüljárt magánhangzó-gyengülési folyamat, hiszen ahogy a példákból is kitűnik, a leníció rendkívül produktívnak mutatkozik a csángó hangtanban.

A magánhangzó-gyengülésnek számos egyéb esetét soroltam fel ebben a tanulmányban, azzal a céllal, hogy a jelenséget román kontaktushatásra vezessem vissza. Érdekesség ugyanakkor, hogy a leníció végeredménye, vagyis a magánhangzó teljes eltűnése, csak a határozott névelők esetében figyelhető meg. Felmerül a kérdés, hogy akkor a magánhangzótörlés valójában mégiscsak névelőtörlés-e?

Más helyzetben a magánhangzók valóban hajlamosak a gyengülésre, de nem a teljes törlődésre. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható a névelő gyenge hangtani pozíciójával, valamint szófajának használati gyakoriságával, ugyanis a korpusz alapján úgy tűnik, hogy a gyakrabban használt szavakban sűrűbben történik magánhangzó-gyengülés. Ha azonban a névelőt gyakran használt elemnek tekintjük, akkor feltételeznünk kell, hogy a csángó határozott névelők általános hiánya törlés eredménye, és nem az ómagyarból fennmaradt eredeti hiányról van szó. Vagyis a csángóban van névelő, csak helyenként nem ejtik ki.

További kérdés, hogy a hangtani névelőtörlés valóban vezethet-e teljes törléshez? A hangszínképeken a „z" névelő előtt szinte minden esetben látszódnak egy redukált magánhangzó formánsai; percepciós szempontból ellenben nem hallatszik magánhangzó a /z/ előtt. Hasonló helyzet állhat elő a redukált „a" névelő esetében is: olyankor, mikor a névelő nem hallható, fonológiai jelenlétét az előtte álló mássalhangzó felpattanása jelezheti – pl. az (1c), (1d), (2a), (2d) stb. példák esetén –; illetve magánhangzó melletti hangkörnyezetben a névelőnek a magánhangzóval való egybeolvadása. Mindez jelentheti azt is, hogy amikor látható a névelő fonetikai nyoma, egész biztosan magánhangzó-gyengülés történt, amikor viszont egyáltalán nincs nyoma, más folyamat vezethetett a névelőtörléshez (vagy egyáltalán nem is volt névelő, az ómagyar grammatika megőrződése nyomán).

Véleményem szerint a csángó névelőhiánynak mindenképpen több magyarázata van, melyek sokszor együtt állnak, alkalmasint egymást erősítik.

Több olyan példát is idéztem a tanulmányban, melyeket nem lehet csak és kizárólag hangtani szempontból magyarázni, azok megértéséhez mindenképpen be kell vezetni szintaktikai, morfológiai (mint a 7-es lábjegyzetben) vagy pragmatikai tényezőket is. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy valamennyi lehetséges magyarázat közül a magánhangzó-gyengülés a leginkább produktív a csángóban. A Kádár (2015) által felvetett kétféle versengő grammatika a szinkrón nyelvállapot jellemzőjének tekinthető; az ómagyarból megőrzött régiségek szinkrón folyamatok segítségével továbbra is tartósan megmaradhatnak; ám a leníció román befolyásra történik a csángó hangtanban, a román befolyás pedig folyamatosan erősödik a csángók asszimilációjával párhuzamosan, ami akár nyelvelhagyást is eredményezhet az újabb generációkban (vö. Domokos 2001; Tánczos 1999, 2010).

Lezárásképpen visszatérek a legelső hipotézisemhez, melyet még a tanulmány 1. pontjában említettem, miszerint a rengeteg magánhangzó-gyengülés vezeti ahhoz az érzéshez a nem csángó magyarokat, hogy a csángók idegen akcentussal beszélnek, azaz „török a magyart". Ez természetesen nem igaz, mert a magyart csángó akcentussal beszélik, ami egyáltalán nem azonos például a román akcentussal. Magyarul folyékonyan tudó románok beszédében ugyanis egészen más akcentuselemeket is fel lehet fedezni, mint a csángók megszólalásaiban.[25] Mindazonáltal percepciós szempontból a csángók „akcentusa" valóban idegenségérzetet ébreszthet a nem csángó beszélőkben, ez pedig minden bizonnyal a magánhangzó-gyengüléseknek köszönhető, amelyek ilyen mértékben egyetlen más magyar nyelvjárásban sem köszönnek vissza. Ennek ellenére azt állítom, hogy a csángó nyelvjárás fonológiája képes megőrizni szuverenitását a románnal és egyéb külső hatásokkal szemben.

Kutatásom adatközlői közül senki sem alkalmazott magyar–román kódváltást az interjúk alatt.[26] Saját bevallásuk szerint otthon gyakran váltogatják a románt és a magyart, ám interjúhelyzetben erre nem került sor, ami azt jelenti, hogy teljesen tudatos csángó nyelvhasználókról van szó. További érvként szolgálhat az előző kijelentésemre a román jövevényszavak hangalaki megjelenése a csángóban. Az adatközlők által használt román szavak a csángó fonológiának engedelmeskedve tűnnek fel a beszédükben: ezt onnan lehet tudni, hogy arra kérem őket, a spontánul alkalmazott román szavakat románul is ismételjék meg, és a két kiejtés minden esetben jelentősen különbözött, főleg a magánhangzók minőségét és a hangsúly helyzetét tekintve. Két anyanyelvű beszélőkről van szó, akiknek két nyelvük közül a domináns román nyilván-

[25] Az erdélyi románok magyarul beszélve természetesen „erdélyi" tájszólással vegyítik a román akcentust (a Mezőségen mezőségiesen beszélnek, a Székelyföldön székelyesen, stb.), hiszen abban a dialektális környezetben tanulták meg a nyelvet; a moldvai románok pedig csángósan beszélnek, mégis élesen különbözik egy magyarul csángósan beszélő román akcentusa egy eredeti csángó magyar beszédétől.

[26] Ez azt jelenti, hogy nem szúrtak be román félmondatokat a beszédükbe. Román jövevényszavakat természetesen tömegével alkalmaztak, ám nem román, hanem csángó kiejtéssel, mint a (15) alatti példák is mutatják.

valóan erősen befolyásolja a magyar csángó változatát, a román szavak mégis csángóul szólnak csángó környezetben:

(15) a. „Nálunk nem mondják kályhának kályha; *szuóba* [ˈsuwoːbɒ]. Mint mondják, hol laksz, ugy mondják a kályhának. Románul aszmongyák, *sobă* [ˈsɔːbə].”
b. „És nem mondják izzó; *biék* [bjeːk] ’villanykörte’. (– És románul hogy van?) *Bec* [bɛk].”
c. „Nem mondják sör, azt mondják, *biére* [ˈbijeːrə]. (– És románul?) *Bere* [ˈbɛˑrɛ].”
d. „S nem mondják zseblámpa; *lántyjérna* [ˈlaɲcjernɒ]. (– És románul hogy van az?) *Lanternă* [lanˈtɛrnə].”
e. „S töknek nem mondják, hogy tök, nálunk; *buósztán* [ˈbuˑostan], [bwoˑstaːn].[27] (– És románul?) *Bostan* [ˈbostan].”
f. „És szekrénnek nem mondják szekrén; *sifonyiér* [ˈʃifɔɲijeːr]. (– Románul hogy van az?) *Sifonier* [ʃifoˈɲɛr]. *Sifony*[jeː]*r* magyarul, csángóul, s románul *sifony*[ɛ]*r*.”

A legfontosabb különbség a (15) alatti szövegekben szereplő román jövevényszavak kiejtésében az emelkedő diftongusok – [woː], [jeː] – megjelenése és eltűnése: amikor az adatközlők a román szavakat a csángó fonológiának megfelelően ejtik ki, diftongust használnak, amikor pedig románul mondják őket, a diftongus eltűnik. A (15f) példa utolsó mondatában az adatközlő (Krisztina) ezt metanyelvi szinten is megerősíti, külön kihangsúlyozva a román kölcsönszó utolsó magánhangzójának különbségét csángóul és románul.[28]

A diftongusok román kölcsönszókban való megjelenését Gálffy (1964a: 42) is megjegyzi, és azt a következtetést vonja le, hogy „a jelenség nem lehet véletlen, vagy más nyelvi hatás eredménye, mert akkor nem jelentkezhetnék csaknem azonos formában egyrészt egymással szoros kapcsolatban lévő, másrészt egymással nem érintkező nyelvjárásokban.”

A csángó fonológia tehát igen erős román hatás mellett is képes lehet megőrizni sajátságait. Más részről viszont olyan hangtani jellemzői is kialakulnak, melyek épp a kontaktushatáshoz köthetők, mint a magánhangzó-gyengülési folyamatok. Ám ezen a téren is találhatunk különbséget a csángó és a román között: a románban ugyanis a centrális magánhangzók szegmentális szinten vannak jelen, fonémaként, míg a csángóban a svá és az [ɨ] nem fonémák

[27] Az adatközlő itt többször ismétli a szót, hol jobban, hol kevésbé hangsúlyozva ki a diftongust, így előfordul, hogy a diftongus első eleme félmagánhangzóként szól, ám olyan is, hogy a diftongus nyitó tagja még hangsúlyosabb és hosszabb a másodiknál.

[28] A legfiatalabb adatközlő, Krisztián ugyan nem ejt diftongusokat (mint a 6. lábjegyzetben szóba került), de hosszú [eː]-ként realizálja a csángó szavakban a románul többnyire rövid [ɛ]-nek ejtett magáhangzókat: ez a hosszú [eː] pedig minden bizonnyal a csángó emelkedő diftongusból maradt vissza. Hasonlóan tesz az *o*-val is: amit románul rövidebb, nyíltabb [o]-nak ejt, azt csángóul hosszabb és zártabb [oː]-val ejti, ami szintén az emelkedő diftongus maradványa.

(vö. Gálffy 1964a; Márton 1970), ellenben egy szinkróniában igen produktív hangtani folyamat, a leníció feltételezett elindítói, illetve fenntartói és terjesztői.

Hivatkozások

Benkő Loránd 1989a. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből I. *Magyar Nyelv* 3: 271–287.

Benkő Loránd 1989b. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből II. *Magyar Nyelv* 4: 385–406.

Boersma, Paul–Weenink, David 2016. Praat: Doing Phonetics by Computer. Version 6.0.10. [számítógépes program], www.praat.org.

Csűry Bálint 1936. Wichmann György északi csángó hagyatéka. *Magyar Nyelv* 9–10: 281–288.

Domokos György 2009. A metafonézis az olasz nyelvjárásokban. Egy hangtani jelenség leírásának módszertana. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK. Piliscsaba. 73–82.

Domokos Pál Péter 2001. *A moldvai magyarság*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.

Egedi Barbara 2011a. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 35–47.

Egedi Barbara 2011b. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 110–127.

Egedi Barbara 2014. Főnévi kifejezések: Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.). *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 95–126.

Gálffy Mózes 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 1: 31–44.

Gálffy Mózes 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 2: 157–168.

Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila (szerk.) 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.

Gobber, Giovanni–Morani, Moreno 2010. *Linguistica generale*. McGraw-Hill. Milano.

Gósy Mária 2007. A semleges magánhangzó: A funkció, a kiejtés és az akusztikum összefüggései. *Magyar Tudomány* 168: 50–53.

Hoppa Enikő 2009. A moldvai csángók nyelvsziget helyzete. *Nyelvünk és kultúránk* 156: 64–70.

Hoppa Enikő 2012. *„Mük csángóul beszélünk”. A moldvai magyar nyelvjárás*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs.

I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 461–75.

I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 716–70.

Kádár Edit 2015. Diskurzusfunkció és határozottság: A határozott névelő disztribúciója és a referenciális azonosíthatóság grammatikai stratégiái egy archaikus nyelvjárásban. In: Kenesei István–É. Kiss Katalin (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 201–220.

Kis Tamás 2005. Veláris ţ a magyarban. In: *Magyar Nyelvjárások XLIII*. Debreceni Egyetem. Debrecen. 5–26.

Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.

Kiss Jenő (szerk.) 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.

Márton Gyula 1956. A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról. *Magyar Nyelv* 1: 92–100.

Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Márton Gyula 1970. *Magyar nyelvjárástan* [kézirat]. Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár.

Munkácsi Bernát 1880: A moldvai csángók nyelvjárása I–III. *Magyar Nyelvőr* 10: 444–455., 11: 481–493., 12: 529–533.

Munkácsi Bernát 1881: A moldvai csángók nyelvjárása IV–VI. *Magyar Nyelvőr* 3: 101–107., 4: 149–158., 5: 199–205.

Pozsony Ferenc 2005. A moldvai csángók magyar nyelvjárása. In: Pozsony Ferenc, *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet. Budapest. 135–147.

Rubinyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 57–65.

Sarlin, Mika 2014. *Romanian Grammar*. Demand Gmbh. Helsinki.

Szabó T. Attila 1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: Szabó T. Attila, *Nyelv és irodalom V*. Kriterion. Bukarest. 482–527.

Szarvas Gábor 1874a. A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3: 1–6.

Szarvas Gábor 1874b. A csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3: 49−54.

Szigetvári Péter 2008. What and where? In: Brandão de Carvalho, Joaquim–Scheer, Tobias–Ségéral, Philippe (szerk.), *Lenition and Fortition*. Mouton de Gruyter. Berlin. 93–130.

Tánczos Vilmos 1999. A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.) *Csángósors*. Teleki László Alapítvány. Budapest. 7–32.

Tánczos Vilmos 2010. A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Magyar Kisebbség* 57–58: 62–153.

Vincze Gábor (szerk.) 2004. *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához.* Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.

Internetes források:

A csángó nyelvjárás online bibliográfiája: csangobibliografia.adatbank.transindex.ro

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében rögzített hangfelvételek és azok átiratainak elérhetősége: www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html

Az akcentusfelismerésről szóló kérdőív elérhetősége: ppke.academia.edu/BalintHuszthy

Huszthy Bálint
PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
MTA Nyelvtudományi Intézet
huszthy.balint@gmail.com